

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Katarzyny Wasilewskiej-Zembrzuskiej pt. *Filozofia społeczna średniowiecznych filozofów arabskich jako synteza myśli greckiej i tradycji muzułmańskiej*, Warszawa 2009, maszynopis, s. 178, przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Artura Andrzejuka prof. UKSW.

Opinia historyków filozofii jest zgodna w sprawie wpływu starożytnej filozofii greckiej na sformułowanie wielu zagadnień przez filozofów arabskich w okresie średniowiecza i zarazem wpływu myśli arabskiej na filozofię i szerzej, na naukę europejską (s.4). Oryginalność filozofii arabskiej zaznacza się dopiero po powstaniu islamu i jego wpływu na całe życie wyznawców, także uczonych, co przypada na okres rozwoju filozofii średniowiecznej w Europie.

W przedstawionej do recenzji rozprawie doktorskiej mgr Katarzyna Wasilewska-Zembrzuska podjęła się uzasadnienia tezy, że filozofia społeczna średniowiecznych filozofów arabskich jest rezultatem syntezy stwierdzeń starożytnych filozofów greckich i wpływu tradycji muzułmańskiej. Spośród filozofów greckich dominujący wpływ na myśl arabską wywarła przede wszystkim filozofia Arystotelesa, chociaż Autorka rozprawy zaznacza, że zdarzało się przypisywanie Arystotelesowi tekstów innego autorstwa. W badanej przez Autorkę problematyce nietrudno dostrzec również wpływy Platona i neoplatoników. Arystotelizm dla filozofów arabskich był „jedynie punktem wyjścia i źródłem dla badań, których wynikiem była własna, nowa interpretacja klasycznych problemów, łącząca dorobek filozofów greckich poglądy religijne” Arabów (s.5). Mając świadomość szerokiego wpływu filozofii greckiej na filozofię arabską, mgr Katarzyna Wasilewska-Zembrzuska ograniczyła w rozprawie swoje badania do problematyki filozofii społecznej, co jest zadaniem oryginalnym i ważnym w historii filozofii, a poruszonym przyczynkarsko przez dotychczasowych badaczy. W tym miejscu warto przytoczyć definicję filozofii społecznej, którą posługuje się Autorka: „filozofia społeczna” rozumiana jest w pracy jako refleksja filozoficzna nad szeroko rozumianą problematyką społeczną. W jej zakresie mieszczą się zagadnienia dotyczące społeczności, jako naturalnej grupy społecznej, społeczeństwa jako zorganizowanej grupy społecznej oraz wynikających i związanych z nią zagadnień dotyczących państwa i władzy” (s.6).

Zmierzając do tego celu Autorka wybrała trzech filozofów: Al-Farabiego (870-950), Al-Gazalego (1058-1111), Ibn Chalduna (1322-1406) jako przedstawicieli trzech etapów trwającego sześć wieków rozwoju arabskiej filozofii społecznej. Pierwszy etap, z początku średniowiecza charakteryzuje intensywne zainteresowanie greckimi tekstami filozoficznymi. Tłumacząc je na język arabski analizowano wnikliwie ich filozoficzną treść. W drugim etapie

ujawnia się znaczenie teologicznej dominacji w rozstrzyganiu problemów, których znaczenie dostrzegane jest nie tylko w aspekcie filozoficznym. Na tym etapie zagadnienia filozofii społecznej są krytykowane w świetle prawd koranicznych. Trzeci etap, u schyłku średniowiecza, oddalił się od bezpośredniego wpływu greckich koncepcji na arabską filozofię społeczną. Doktorantka ukazuje odejście Ibn Chalduna od teoretycznych rozważań na rzecz większej dbałości o porządkowanie źródeł tej filozofii i wskazywania na praktyczne skutki stosowania się muzułmanina do zasad filozoficznych, a nade wszystko koranicznych, dzięki czemu państwo i władza doprowadzi wyznawcę Muhammada do osiągnięcia wiecznego szczęścia.

Autorka trafnie wskazuje na istniejące podobieństwa w społeczeństwach pomiędzy arabskim i greckim znaczeniem *polis* jako centrum świata dla życia jego mieszkańców, na pojmowanie i utożsamianie własnego dobra z dobrem państwa. Wymienieni trzej filozofowie arabscy w podobny sposób wywodzili, że w związku z ukształtowanym rozumieniem społeczeństwa powstała idea państwa, co umożliwiło ukonstytuowanie się państwa. Jego powstanie umożliwiło powołanie władzy i realizację celu, którym jest osiągnięcie przez obywateli wiecznego szczęścia (s.6-7).

Celem podjętych badań jest wykazanie, że filozofię społeczną średniowiecznych filozofów arabskich ukształtowały dwa czynniki: 1) poglądy społeczne starożytnych filozofów greckich, głównie Platona i Arystotelesa oraz 2) religia wzbogacona tradycją i prawem religijnym. Aby wypełnić to zadanie Autorka przebadła w tekstach badanych filozofów problematykę tworzenia się społeczeństwa, państwa, władzy i władcy, ukazując zarazem jakim wpływom greckich myślicieli ulegli badani filozofowie arabscy. Dopelnieniem badań źródłowych było wykorzystanie literatury przedmiotu, którą np. w Polsce zawdzięcza się w dużej mierze prof. prof. J. Bielawskiego i M. Gogacza, oraz środowiskom badawczym, które się przy nich utworzyły. Wykorzystana literatura obcojęzyczna uzupełnia wiele wątków filozoficznych pojawiających się w rozprawie ale jest w niej widoczny brak badań nad arabską filozofią społeczną, co jeszcze bardziej utwierdza czytelnika w słuszności podjęcia tematu rozprawy. Bardzo pozytywnie należy ocenić świadomy zamiar kontynuacji przez doktorantkę rozpoczętych przed wielu laty badań nad wpływami filozofii arabskiej na rozwój średniowiecznej filozofii europejskiej.

Dla osiągnięcia celu rozprawy Autorka posłużyła się skutecznie metodami charakterystycznymi dla historyka filozofii: analizą tekstów, identyfikacją problemów filozofii społecznej, metodą porównawczą, syntetyzującą wnioski (s.10).

Rozprawa doktorska mgr Katarzyny Wasilewskiej-Zembrzuskiej zawiera trzy rozdziały, wstęp, zakończenie i bibliografię. Uzasadnienie tematu rozprawy, stan badań, metody, cel badań zostały przedstawione we wstępie rozprawy i w recenzji już wskazane.

W rozdziałach Autorka zastosowała ten sam schemat przedstawiania swoich analiz i wniosków. W pierwszym rozdziale Autorka przedstawia trzy teorie człowieka, które są podstawą dla formułowania filozofii społecznej przez każdego z badanych filozofów arabskich.

Al-Farabi, pozostając pod dużym wpływem filozofii Arystotelesa rozważa człowieka jako duszę i ciało. Człowieka wyróżnia intelekt, rozróżniający dobro i zło, sprawiedliwość i niesprawiedliwość, co pozwala ludziom na budowanie wspólnoty państwowej. Doktorantka zauważa, że stawianie na pierwszym miejscu praktycznych działań intelektu jest charakterystyczne dla filozofów arabskich. Człowiek jest jednostką z natury społeczną, polityczną, zawsze analizowany z perspektywy państwa i całej rzeczywistości: działa celowo ze względu na szczęście, zajmuje miejsce w hierarchii doskonałości bytów, pozostaje w relacji do Boga (s.13). Al-Farabi łączył dwie tradycje: grecką – pogańską o państwie, które jest drogą do osiągnięcia szczęścia w życiu ziemskim i muzułmańską - o szczęściu wiecznym, trwającym również po śmierci (14). Podkreślał też rolę poznania intelektualnego w tworzeniu koncepcji idealnego państwa, doskonałego władcy, czy obywatela, a także w zapewnieniu prawidłowego funkcjonowania państwa (s.21). Cnoty teoretyczne, intelektualne, moralne i sztuki praktyczne zapewniają ludziom szczęście doczesne i wieczne. Nie zawsze jest możliwe poznanie pełnej i pewnej prawdy o danej rzeczy i wówczas można uzupełnić brak w oparciu o wierność i przekonanie (s.25). Według Al-Farabiego ważne jest zbudowanie nauki politycznej opartej na nauce o człowieku, która obejmie badania nad zasadami intelektualnymi i działaniami prowadzącymi do doskonałości człowieka, do dobra absolutnego, do szczęścia wiecznego (s. 26).

W drugim z omawianych okresów arabskiej filozofii społecznej, jego przedstawiciel Al-Gazali opowiadał się za zapewnieniem przez Państwo Boże szczęścia człowiekowi tak w życiu doczesnym jak i wiecznym. Umożliwiłoby ono zabezpieczenie działania Prawa Bożego (s.32-33). Antropologia Al-Gazalego łączy w sobie tradycję platońską, arystotelesowską (człowiek to dusza, która powstaje i może istnieć wiecznie oraz śmiertelne ciało) i elementy neoplatonizmu. Wyróżnił trzy grupy społeczne, których doskonałość wyznaczona była miejscem w hierarchii rozpoczynającej się od Pierwszej przyczyny – Boga. Nad zagadnieniami filozoficznymi dominuje symbolika światła wyprowadzona z Koranu i wsparta rozważaniami naukowymi. Wymieniając doskonałości ludzkie i opisując hierarchię Al-Gazali poucza muzułmanów jak jest możliwe poznanie przy pomocy światła istniejących rzeczy i symboli zawartych w Koranie (s. 46).

Dla trzeciego okresu rozwoju arabskiej filozofii społecznej reprezentatywną postacią jest Ibn Chaldun. Podobnie jak jego poprzednicy człowieka określa jako duszę i ciało i zaznacza, że jest wyróżniony przez Boga myśleniem. Pozwala to człowiekowi działać w uporządkowany sposób, kierując się ku rzeczom pożytecznym, a unikać szkodliwych (s. 47).

I ten filozof arabski widzi największą wartość działań człowieka w uzyskiwaniu celów praktycznych. Wyróżnił kilka stopni myślenia, intelekt rozróżniający i empiryczny. Ten ostatni wydaje się oryginalną propozycją Ibn Chalduna (s.50, przyp.125). Wyróżnił trzy rodzaje (stopnie) dusz, ze względu na rodzaj percepcji intelektu (a nie jak sądzi Swieżawski koncepcję wielości dusz): spostrzeżenia, wiedzę boską i intelekt proroków. Interesujące jest twierdzenie o możliwości upodobniania się duszy, definiowanej po arystotelesowsku, do aniołów, które wyraźnie wskazuje na wpływy neoplatońskie w wersji Proklosa (s.54-55). Można na nie wskazać również w odniesieniu do poznania ludzkiego, bowiem umysł człowieka zawiera pojęcia wszczepione przez Boga, co skłania Autorkę do uznania tego stanowiska za neoplatoński aprioryzm poznawczy. Mimo wprowadzonych podziałów duszy Ibn Chaldun zdecydowanie opowiada się za jednością człowieczeństwa w tym świecie. Znaczyłoby to, że wspomniane podziały nie mają charakteru istotowego.

Autorka stwierdza, że przedstawione koncepcje filozofii w ich aspektach praktycznych ukazują niedoskonałość i niewystarczalność jednostkowego człowieka, mimo jego wyjątkowej pozycji w świecie w spełnianiu jego praktycznego celu życia. To prowadzi do poszukiwania przez filozofów arabskich propozycji uzupełniających doskonalenie się człowieka tak w porządku naturalnym jak i religijnym. Ten wniosek skłonił Autorkę do przeanalizowania poglądów każdego z badanych filozofów arabskich odnoszących się do zagadnienia naturalnej potrzeby człowieka do zrzeszania się i współpracy w formie społeczeństwa i państwa. Wszyscy trzej filozofowie uznają tworzenie społeczeństwa ('społeczność' jest jego synonimem) za naturalny sposób zaspakajania potrzeb człowieka. Dopiero po powstaniu wielkiej społeczności z plemion i scaleniu ich dzięki nowej religii mogło ukonstytuować się państwo, stosowanie prawa religijnego, porządkujące wszystkie dziedziny życia oraz osiąganie najwyższego dobra i doskonałości. Al-Farabi i Ibn Chaldun rozważali szczegółowo powstawanie społeczeństwa, następnie państwa, natomiast Al-Gazali ustalał zasady porządkujące życie społeczne i zapobiegające występkom, które mogły by je zniszczyć (s. 64).

Po zanalizowaniu trzech koncepcji funkcjonowania społeczeństwa i państwa, oraz ukazaniu w nich wpływów greckiej myśli i znaczących modyfikacji dokonanych pod wpływem Koranu Autorka zajęła się koncepcją władzy w państwie i jej znaczeniu dla wspólnoty. I ta problematyka jest przedstawiona według dotychczasowego schematu od koncepcji Al-Farabiego do Al-Gazela i Ibn Chalduna.

Najwięcej uwagi poświęciła Autorka Al-Farabiemu, zapewne dzięki bogatszej literaturze, która wiąże się z jego imieniem. Przypisał on równe znaczenie jako pierwszemu i wybranemu Filozofowi, Najwyższemu Władcy, Prawodawcy i Imamowi. Taki człowiek „powinien posiadać wszystkie cnoty teoretyczne i praktyczne oraz wiedzę o przedmiotach poznania intelektualnego. Ma też zdolność przekonywania i kierowania wyobraźnią innych ludzi.

Opisując tak zadania rządzącego, Al-Farabi łączy postać króla – filozofa przedstawionego przez Platona z idealnym władcą muzułmańskim, którego działanie opiera się na prawie religijnym” (s.144).

Al-Gazali istnienie władzy uznał za naturalne, ponieważ jest ona koniecznym skutkiem rozwoju społeczności. Ludzie posiadają konfliktową naturę i wymagają rozjemcy. „Ale zadaniem władcy jest nie tylko zapewnienie porządku w państwie, ale przede wszystkim zabezpieczenie funkcjonowania Prawa Bożego na ziemi. Działanie władcy podporządkowane jest religii i prawu religijnemu, ponieważ wszystko, co się dzieje na ziemi zależne jest od woli Boga, jako sprawcy wszystkiego. Dlatego też religia i polityka są ściśle powiązane, jednak polityka pełni rolę służebną” (s. 145). Dlatego też Al-Gazali dużo uwagi poświęcił tym, którzy sprawują władzę świecką i religijną w państwie: kalifowi i imamowi, sułtanowi i wezyrowi. Podział władzy pomiędzy rządzących miał zapobiegać złym rządom sprawowanym przez ludzi posiadających wady.

Ibn Chaldun rozważał znaczenie władzy z perspektywy historycznej. Władza jest konsekwencją rozwoju społeczeństwa i ma zapewnić obywatelom bezpieczeństwo i osiągnięcie szczęścia. Władza oparta na religii jest pożyteczna dla życia doczesnego i przyszłego. Przedstawiał powstawanie władzy królewskiej i przyczyny jej upadku. Uczeni arabscy interesowali się powstawaniem władzy w państwie ze względów praktycznych ale i z powodu braku wskazań ze strony Proroka, kto i jak ma być wybierany jako jego następca. Zajmujący się tą kwestią uczeni wskazywali jedynie na dotychczas znane sposoby wybierania władcy. Dla Al-Farabiego władzę powinien sprawować na wzór platoński król-filozof będący zarazem idealnym władcą muzułmańskim, będący następcą Proroka na ziemi. Al-Gazali, postrzegał władcę jako strzegącego prawidłowego funkcjonowania prawa Bożego na ziemi. „Ponieważ wszystkie działania władcy podporządkowane są religii, dlatego też jest ona ściśle związana z polityką” (s.165). „Ibn Chaldun podkreślał znaczenie prawa religijnego w sprawowaniu władzy, stwierdzając jednocześnie, że autorytetem w tym zakresie jest kalif, którego zadaniem jest ochrona religii i jednocześnie polityczne kierownictwo nad ludźmi” (s. 165).

Oceniając przedstawione przez mgr Katarzynę Wasilewską-Zembruską wyniki badań nad postawionym problemem syntezy myśli greckiej i tradycji muzułmańskiej należy stwierdzić, że taką syntezę można przypisać badanym trzem filozofom arabskim: Al-Farabiemu Al-Gazelowi i Ibn Chaldunowi. Zwłaszcza przedstawienie w przedmiotowej kwestii poglądów Ibn Chalduna, wprawdzie dostępnych ale nie badanych w aspekcie filozofii społecznej zasługuje na podkreślenie trafnego wyboru dokonanego przez Autorkę rozprawy. Struktura pracy ukazuje racjonalnie powiązaną problematykę obejmującą filozoficzne ujęcie niedoskonałej natury człowieka, wymagającej współdziałania z innymi ludźmi dla zaspokojenia nawet podstawowych potrzeb, a jednocześnie konieczność zapewnienia bezpieczeństwa życia i osiągnięcia

szczęścia, przez poddanie się władzy dbającej o obywateli. Teorie analizowanych filozofów obejmują na ówczesną miarę pełnię możliwej harmonijnej realizacji człowieczeństwa tak w porządku naturalnym, jak i religijnym. W tym widziałbym syntezę greckiej myśli i tradycji muzułmańskiej proponowanej z różnymi akcentami przez arabskich uczonych. Autorka ma świadomość, że wybór trzech filozofów arabskich względem wielu innych jest sprawą dość arbitralną, ale broni ją jakoś zawartych w ich tekstach analiz.

Autorka zadała sobie wiele trudu na doprecyzowanie problemów pojawiających się w analizie badanych tekstów. Czyniła to w przypisach, z których wiele mogłoby wprawdzie wejść w główny tekst pracy, ale i tak rozprawa została nimi wzbogacona.

Formalna ocena rozprawy

Struktura rozprawy, podział na rozdziały wyczerpuje problematykę wyznaczoną przez temat pracy. Mgr K. Wasilewska-Zembrzuska przedstawiając i analizując wiele zagadnień filozoficznych i historycznych, potrafiła w sposób uporządkowany i merytorycznie poprawny zapewnić czytelnikowi przejrzystość poznania wyników swoich badań. Zasadniczo poprawny język, konsekwencja w zapisie bibliograficznym, nieliczne błędy językowe do usunięcia. Można by się pokusić o doprecyzowanie znaczenie używanych nazw takich, jak nauka, filozofia, teologia, logika, matematyka. Autorka używa niektórych zamiennie (nauka i filozofia) (s.5). Zdarzyły się w tekście wyrażenia niezrozumiałe np. w kontekście poprzedzającej go analizy władz wiedzy i działania: „władza do działania związana jest z wymianą władzy wiedzy, którą Al-Gazali nazywa intelektem czynnym” (s. 35) lub „twierdzi [Al-Gazali], że poprzez władzę do działania nie powstaje pojęcie, ale tylko ruch, dzięki któremu intelekt może osądzić”(s. 35) [co osądzić?].

Ocena końcowa

Oceniając pracę doktorską Mgr Katarzyny Wasilewskiej-Zembrzuskiej, należy stwierdzić, że Autorka zrealizowała zamierzony cel. Rozprawa, która jest opracowaniem oryginalnym, zawiera rozwiązanie problemu naukowego (*novum*), którym jest uzasadnienie na podstawie oryginalnych tekstów, że filozofia społeczna Al-Farabiego, Al-Gazalego i Ibn Chalduna ma charakter syntezy myśli greckiej i religii muzułmańskiej. Ponadto rozprawa ujawnia ogólną wiedzę kandydatki w zakresie historii filozofii, wskazuje na Jej umiejętność samodzielnego prowadzenia badań naukowych, a także jest rzetelnie uzasadniona źródłowo i poprawnie napisana. Dlatego stwierdzam, że recenzowana rozprawa spełnia wszystkie warunki stawiana pracom doktorskim i określone w ustawie z dnia 14. 03. 2003 r. *O stopniach naukowych i tytule*

naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki Dz.U.R.P. Nr 65, poz.595, art. 13 pkt. 1 i może być podstawą dalszych etapów przewodu doktorskiego.

(prof. UKSW dr hab. Tadeusz Klimski)

Warszawa, 30.11.2009